

Валентина Шандра

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА ЯК ФОРМА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ГУБЕРНІЯМИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Будь-яка імперія з'ясовує найважливішу для себе проблему – в який спосіб управляти надбаним територіальним простором, що суттєво відрізняється від центру та від інших її регіонів. Російська імперія вдалася до генерал-губернаторської форми, яка стала домінуючою в етнічних землях, зокрема і в українських, починаючи з останньої чверті XVIII й протрималася до початку XX століття. Чому саме генерал-губернаторська стала стержневим політичним і соціальним явищем управління, які фактори вплинули на її появу та сприяли її доволі тривалому функціонуванню? Адже існувало немало інших найрізноманітніших форм, в які вкладалися взаємовідносини між центром та набутими імперією територіями.

Найперша і найзагальніша відповідь полягає у тому, що приєднані історичні регіони не могли бути відразу адаптовані до адміністративно-правового, соціально-політичного і господарсько-економічного ладу Росії, адже були сформовані в інших історичних умовах. Як уламки попередніх державних утворень вони продовжували зберігати інші, відмінні від російських, форми відносин підданих з монархом, а крім всього іншого відрізнялися релігійно-культурними, а то й лінгвістичними особливостями. А тому, на переконання центру, вимагали неухильного, хоча й поступового введення в імперське поле абсолютної монархії. Його повинен був забезпечити сановник, який для легітимізації локальної влади монарха наділявся надзвичайними повноваженнями та користувався повною його довірою. Ось чому Річард Вортман, визначаючи найхарактернішу рису генерал-губернаторської влади, зробив акцент на ролі генерал-губернатора як особистого посланця імператора в придбаних землях¹. Специфіка особистісного фактора була сформульована і в законі («Главные начальники губерний определяются по непосредственному избранию и особо личному к ним доверию его императорского величества»), чим визначалися об'ємні повноваження цієї посади у порівнянні з іншими місцевими державними

---

¹ *Уортман Р.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Авт. пер. М. Д. Долбилова при участии Ф. Л. Севастьянова. – М., 2005. – С. 197.

структурами². А якщо взяти до уваги, що не лише інкорпоровані до імперії території, а й сам центр не мали досить довгий час кодифікованого законодавства, на основі якого можна було здійснювати управління та правосуддя, то стане зрозумілим, чому саме посаді генерал-губернатора надавалося такої значимості.

Поміж інших державних інституцій канцелярії генерал-губернаторів набували особливої ваги ще й тому, що їх чиновники, зокрема чиновники з особливих доручень, безпосередньо повинні були спілкуватися з населенням, його елітними станами. Адже саме їм доводилося з'ясовувати ті проблеми, які впливали на формування політики центру щодо історичних регіонів, пропонуючи верхній владі, вищим та центральним органам влади власне бачення стратегії й тактики регіонального управління. Отримувана від них інформація та сформульовані певні практичні пропозиції ефективно підважували звітність губернських інституцій виконавчої влади.

До запровадження генерал-губернаторського врядування розташовані на кордонах та на колишньому пограниччі Російської імперії землі – Лівобережна, Слобідська, Правобережна і Південна Україна та Крим – мали власні державницькі традиції у сфері управління, політичний досвід, строкату соціоетнічну й розвинуту господарську структуру та неоднаковий конфесійний склад населення. Тож кожне з трьох утворених генерал-губернаторств – Малоросійське, Новоросійське та Бессарабське і Київське – за всієї тотожності форми урядування, напрямів і наслідків функціонування генерал-губернаторів, зримо демонструвало локальні особливості, що вимагали відповідного врахування з боку центру при дотриманні загальних принципів управління регіонами.

Малоросійське генерал-губернаторство у складі Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній за часом створення належало, скоріше, до “донаціонального” періоду. Дещо подібним, але вже перехідного типу, було Новоросійське і Бессарабське, до складу якого ввійшли Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Бессарабська область. А Київське, що обіймало правобережні губернії, – вже стало генерал-губернаторством нового зразка, на якому імперія експериментувала, шліфуючи власну національну політику.

Тож генерал-губернаторства – це управлінський механізм імперського утвердження Російської держави в набутих землях, прикметна риса її історичного поступу. Ця форма влади, що запроваджувалася на період військово-політичної інкорпорації територій та їх підпорядкування імперії, наочно продемонструвала, як здійснювалася інтеграція, нівеляція й асиміляція строкатого соціоетнічного конгломерату її геополітичного простору. Вона може бути унікальним орієнтиром для з'ясування ступеня

² Градовский А. Д. Начала русского государственного права // Собрание сочинений. – СПб., 1908. – Т. 9. – Ч. 3: Органы местного управления. – С. 224-225.

інтеграційних процесів в історичних регіонах імперії та шляхів її експансії в українські губернії впродовж всього “довгого” дев’ятнадцятого століття.

Існування генерал-губернаторств стало досить своєрідним продовженням компромісу між династією Романових і місцевою знаттю, між центром і регіонами на черговому витку інтеграції іноетнічних територій у складі імперії. Віддаленість кордонів, слабкість комунікацій, неоднаковий соціально-економічний розвиток, – все це викликало в Олександра I невпевненість у здатності утримати набуті землі в імперській орбіті. Тож туди направлявся чиновник вищого класу, який наділявся легітимними повноваженнями від імператора. Сконцентрувавши владу в генерал-губернаторстві у своїх руках, він певною мірою послаблював залежність від центру, водночас формував і втілював інтеграційну політику в “клаптиковій” імперії.

У генерал-губернаторському врядуванні варто простежити кілька етапів, протягом яких динаміка експансії імперії зазнавала значних змін. Законодавчо інституція генерал-губернаторства в центральних російських губерніях була ліквідована досить пізно. Лише 1837 р. наказом цивільним губернаторам, підготовленим графом Д.М.Блудовим, ліквідовувалися генерал-губернаторства, за виключенням окраїнних та столичних.

Тож представник імператора в набутих імперією землях на першому етапі адаптувався на посаді й шукав найширшої підтримки серед місцевих провідних станів, прошарків та угруповань; завершував кооптацію місцевих еліт у російське дворянство; на другому – виявляв і погоджував із центром уявлення про політичні, соціально-господарські та культурно-конфесійні відмінності, а на третьому – ліквідував або підпорядковував прикметні особливості регіону загальноросійським порядкам, намагаючись використати їх в імперських соціально-економічних інтересах. Скасування генерал-губернаторського врядування свідчило про зменшення дистанції між центром і периферією, переборення етноцентризму колишніх державних традицій, неможливість появи регіонального сепаратизму через досягнення лояльності етнічної еліти. Само по собі воно було свідченням подальшого формування унітарної, централізованої імперії. Недаремно одеський правник В.Грабовський на початку ХХ століття зауважив, що посада генерал-губернатора і губернатора означає майже одне й те саме³. А в результаті змін у верховній владі 1906 р. і перегляду низки законодавчих норм комісія із законодавчих пропозицій Державної думи дійшла висновку, що функції генерал-губернаторів практично зрівнялися із губернаторськими, внаслідок чого вони підлягають ліквідації⁴.

Процес інтеграції не набув лінійно-висхідного виміру, оскільки деякі генерал-губернатори, уособлюючи адміністративно-політичну владу в

³ Грибовский В. Государственное устройство и управление Российской империи. – Одесса, 1912. – С. 134.

⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 552, арк. 1-2.

регіонах і оцінюючи практичну ситуацію в них не з вікна петербурзьких міністерств, прагнули уповільнити темпи урядової централізації та уніфікації. Свою позицію вони мотивували тим, що пришвидшення ліквідації місцевої специфіки може нашкодити імперським інтересам. Таке ототожнення власного бачення інтересів регіону з інтересами імперії призводило або до відсторонення від посади із заміною більш слухняним сановником або взагалі до ліквідації генерал-губернаторства.

Інтеграційні завдання цієї структури влади зумовили її специфіку: певні рішення ухвалювалися дискретно, одноособово, з оглядкою на верховну владу і на центральні відомства. Успішна діяльність генерал-губернатора залежала від довіри місцевої еліти до імператора, а тому трималася на функціональному дуалізмі і ґрунтувалася на цінностях етатизму – враховувалися інтереси як держави, так і населення, хоча, звісно, державні – більше. Структура цієї інституції була нескладною й не громіздкою: складалася з невеликого кола радників – чиновників із особливих доручень, які забезпечували генерал-губернатора фактичними і статистичними даними та управлінськими ідеями. Її негроміздкий управлінський апарат давав змогу динамічно, поєднуючи принципи децентралізації й централізації, майже по-військовому, реагувати на місцеві події та явища. Орієнтація з 1830-х років на з'ясування соціально-економічних проблем привела до незначного розширення апарату. А сама Канцелярія генерал-губернатора в ієрархії місцевого структурування державної влади стала вищою політико-адміністративною, надгубернською установою.

Діяльність генерал-губернаторів не мала під собою чіткої законодавчої бази, обсяг їхніх владних повноважень залежав від успіхів на шляху централізації та уніфікації регіонів. Намісники Катерини II були наділені більшою самостійністю порівняно з генерал-губернаторами періоду царювання Миколи II. Призначалися на цю посаду урядовці не лише знатного чи аристократичного походження, а й ті, хто мав військові заслуги, відповідні ділові якості та виявив особисту відданість імператорові. На тривалість перебування генерал-губернаторів при владі впливало вміння поєднати інтереси центру й регіону, знаходити спільну мову з місцевою елітою, імператором, двором, міністрами.

Як уже згадувалося, значні владні повноваження, відсутність швидкого зв'язку з центром, розуміння місцевих проблем і, не в останню чергу, можливість особистого збагачення призводили до того, що іноді генерал-губернатори уповільнювали темпи централізаторських процесів і вдавалися до поміркованих методів і прагматичних засобів у нівеляції гетерогенності регіонів.

За всієї функціональної множинності повноважень генерал-губернаторів їх діяльність розгорталася в кількох універсальних напрямках, які увиразнюють як специфічні відмінності регіонів, так і пошук загальних, надрегіональних принципів управління. Під цим кутом зору до найважливішого належить подолання протистояння етнонаціональних еліт, що вже мали державність та власне бачення і розуміння своїх політичних і гос-

подарських інтересів в імперії. Ступінь протистояння, як правило, був зумовлений тривалістю перебування у складі Росії та характером входження: чи то внаслідок завоювання, чи військового або міжнародного договорів, чи господарської колонізації. Практичні заходи суттєвої нейтралізації сепаратизму визначав генерал-губернатор, і вони також були неоднаковими: переведення в дворянство і якої саме частини місцевої знаті чи наділення привілеями. Дозоване допущення до влади здійснювалося за умови асиміляції та акультурації периферійної еліти з наголосом на демонструванні відданості монархові, в протилежному випадку вона позбавлялася владних повноважень, привілеїв, навіть шляхом фізичного усунення та військового придушення спротиву.

Важливою в діяльності генерал-губернаторів була конкретизація політичних, соціально-культурних і економічних заходів, спрямованих на інтеграцію місцевих станів та етнонаціональних прошарків і угруповань, впорядкування та спрощення їхньої соціальної градації і приведення до певної однорідності з російськими соціальними структурами.

Поступово завдяки ініціативам генерал-губернаторів місцеве законодавство приводилося у відповідність із загальнодержавним. Погоджені з імператором нормативні пропозиції розглядалися вищими органами влади і набували значення закону, важливого консолідуючого чинника єдиного імперського правового простору. Навіть одна з найдемократичніших Великих реформ, судова 1864 р., не похитнула позицій генерал-губернатора. Судові статuti запроваджувалися в генерал-губернаторствах, зокрема Київському, із значними відступами від судових статутів, порушеннями виписаних там принципів, зокрема щодо розмежування судової і виконавчої влади, недотримання виборності, із заміною її призначенням на посади, незмінності суддів тощо.

Розвиток соціальної сфери, що найперше сприяв імперському процесові й гарантував стабільність в регіонах, досягався шляхом посиленого контролю та спрямування фіскально-фінансової діяльності місцевих установ і органів самоврядування й, зокрема, ціновою політикою щодо товарів стратегічного значення (земля, ліс, хліб), а також основних продуктів споживання. На генерал-губернаторів як повноважних представників верховної влади в регіонах покладалася відповідальність за усунення наслідків надзвичайних ситуацій, організацію допомоги в разі неврожаю та епідемій, дотримання загального санітарного стану, заохочення іноземної та внутрішньої імміграції, а також за сполучення із центром та соціальне становище знедолених.

Формування бюрократичного апарату найяскравіше виявилось в нагляді генерал-губернаторів за діяльністю державних інституцій та органів самоврядування. Вони не лише схвалювали кандидатури на керівні посади у губернських і надгубернських установах, а й створювали умови, що змушували дворянство відмовлятися від локального виміру державної служби і перейматися загальноімперськими інтересами як своїми власними. Подання з представленнями до нагород місцевих чиновників за

особливі заслуги супроводжувалося обов'язковим обґрунтуванням генерал-губернатора. І лише внаслідок поширення реформ 1860-1870-х років генерал-губернатори позбавлялися цього права, та й то за виключенням чинів судового і контрольного відомств⁵.

В разі невідкорення владі місцева знать усувалася від управління, і їй на зміну приходив російський чиновник. Абсентеїзм місцевого дворянства важив для верховної влади чи не більше, ніж у корінних російських губерніях, і тому його привілеї посилено контролювалися на генерал-губернаторському рівні. Бажана інтеграція досягалася або шляхом вжиття силових засобів або оперативнішим урядуванням, а вдосконалені управлінські механізми ставали надбанням імперії. Тож формування бюрократії здійснювалося генерал-губернаторами за трьома принципами: безпосередньо, за умови лояльності еліти забезпечувалася її участь в управлінському процесові; опосередковано, із встановленням контролю за її імперською службою, та з повним усуненням еліти в разі її нелояльності від обіймання управлінських посад як в державних структурах, так і в станово-корпоративних органах.

Поєднання в особі генерал-губернатора цивільної та військової влади давало змогу швидко реагувати на соціальні процеси і спрямовувати їх, хай і примусово, у вигідне для імперії річище. Вже перші генерал-губернатори Правобережної України, починаючи зокрема від Т.І.Тутолміна, дуже ревниво ставилися до того, що верховна влада забирала у них військові повноваження і передавала їх військовим сановникам⁶. Спершу генерал-губернатори відповідали за рекрутські набори серед неросійського населення, формували місцеві військові сили в разі імперських потреб, а з 1861 р. очолювали військові округи, що значно сприяло посиленню інтеграційних процесів. Напіввійськовий характер влади генерал-губернатора суттєво доповнювали органи поліції, які також йому підпорядковувалися. До мобілізаційної варто додати й охоронну функцію, яка була особливо помітною до створення місцевої політичної поліції.

Важливе завдання генерал-губернаторів полягало у русифікації регіонів, що здійснювалося різноманітними шляхами, але найефективнішим було залучення місцевого дворянства (за винятком польського) до управління за умови відмови від етнічної ідентичності. Асиміляція й акультурація здійснювалися через російську культуру, науку, освіту та соціальну сферу, кошти у які спрямовувалися за активної участі генерал-губернаторів. Освітня русифікація була пріоритетною – не лише російською мовою велося навчання у школах усіх рівнів, а й освітні урядові програми займали важливе місце в стратегіях асиміляції регіональних

⁵ Грибовский В. Государственное устройство и управление Российской империи. – Одесса, 1912. – С. 134.

⁶ Жукович П. Н. Управление и суд в западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. – Новая серия. – СПб., 1914. – Ч. 51. – Кн.5. – С. 32-33.

еліт⁷. Ось чому освітньому фактору так багато приділяли уваги в іноетнічних регіонах, а про потребу збільшити кількість освітніх закладів переконливо йшлося практично в кожному всепідданійшому донесенні. Щоб примусити Миколу I зосередитися на питаннях освіти, в одному з таких донесень Київську першу гімназію за малоефективну русифікацію названо «ничтожною» з пропозицією заснувати для виховання польського дворянства ще й кадетський корпус⁸. Саме з цією метою закладався і Університет св. Володимира у Києві. Ось чому в період консолідації імперії генерал-губернатори виконували й обов'язки попечителів навчальних округів.

Саме генерал-губернатори спрямовували верховну владу, коли та визначала освітньо-культурні центри для формування імперської еліти. Для утвердження російської присутності, підкреслення її військової величі Полтава ставала містом перебування кадетського корпусу, в якому отримували знання молоді дворяни не лише Полтавської, а й Чернігівської, Харківської та Катеринославської губерній, та якому на знак переможної Полтавської битви присвоювалося ім'я Петра Великого⁹. Генерал-губернатор був тим високопоставленим чиновником, який оперативно формував національну політику самодержавної імперії в набутих землях, вдаючись до поділу народів в субетнічному плані.

Малоросійське генерал-губернаторство (1802-1856), поновлене та розширене завдяки приєднанню Харківської губернії у 1836 р., охоплювало два значних регіони – Лівобережну і Слобідську Україну, населення яких на початку позаминулого століття мало високий ступінь інтегрованості через тривале (впродовж кількох століть) перебування у складі імперії, однорідне конфесійне середовище та споріднені мову й культуру. Поновлення генерал-губернаторства прагнула не так імперія, як українська бюрократична еліта, найвпливовіша частина якої отримала важливі посади в уряді. Формуючи політику генерал-губернаторів, вона мала можливості зберігати не лише власні права, а й гарантувати для всього малоросійського дворянства привілеї, яких на початок століття було не так і мало. Найавторитетніші урядовці українського походження сприяли призначенню на посаду малоросійського генерал-губернатора високоосвічених сановників, спрямовували їхню політику на власну користь, отримуючи сатисфакцію та компенсуючи таким чином втрату політичної автономії і зберігаючи земельні володіння в Україні. Пристосовуючись, вони змушували імперію рахуватися з власними інтересами. Їхній приклад

⁷ Див. детальніше: *Шандра В.* Вдячне слово для професора Мацузато (але все ж таки – для чого створювалися генерал-губернаторства у Російській імперії) // Український гуманітарний огляд. – 2002. – Вип.8. – С. 160.

⁸ ЦДІАК України, ф. 553, оп. 2, спр. 436.

⁹ На цьому активно наголошував у своїй промові на відкритті корпусу 6 грудня 1840 р. генерал-губернатор М. А. Долгоруков (*Павловский И. Ф.* Петровский полтавский корпус: К истории этого корпуса // Русская старина. – 1886. – Кн. 12. – С. 718-719.

наслідувала шляхта, колишня козацька старшина, яку не зачепив процес кооптації в російську еліту. Спалах опозиційно-патріотичних почуттів при обмеженні переходу шляхти в дворянство сприяв збереженню прав і привілеїв, серед них і привілею вільного гуральництва, яке стримувало економічне розорення їхніх малоземельних маєтностей.

Дрібномаєтним малоросійським поміщикам дворянський статус, набутий завдяки військовій службі, хоча й гарантував права та привілеї (володіння селянами, маєтками з владними повноваженнями у межах своїх повітів і губерній), однак прискорював втрату етнічної ідентичності. Дворянська молодь, здобувши російську освіту, вирізнялася вже іншими, шляхетними манерами та здоровим прагненням зробити кар'єру. Інтелектуальна дихотомія зовнішніх проявів переходила у внутрішні, і багато з них уже були не такі впевнені у необхідності відстоювати регіональність Малоросії. Запропоновані генерал-губернаторами умови ідентифікації з російськими панівними верствами дали бажані наслідки. А недавній військовий досвід українського козацтва, його близькість до селянства були спрямовані не стільки на захист імперії, скільки на військову та господарську колонізацію прикордонного південного регіону.

Будівництво величних державних приміщень у містах, шляхів, соціальної інфраструктури, а також освоєння природних багатств було покликане демонструвати українському населенню велич Російської імперії. Однак досить швидко (за якихось три десятки років) домінантою у будівництві стало спорудження військових казарм – адже людські ресурси активно залучалися до її військового та економічного утвердження. Катерина II спрямовувала політику намісників на те, щоб західні провінції “вовками у ліс не дивилися”, тепер же покірні малороси, за словами М.Г.Рєпніна, уподібнилися до волів.

Перенесення резиденції генерал-губернаторства з Полтави до Харкова, де в університетських стінах активізувалося українське інтелектуальне життя, свідчило, що імперія зосередила увагу на новому управлінському центрові. Можна говорити про початок нового етапу інтеграційного процесу, нову стадію розвитку історичного регіону, коли центр переглядав своє ставлення до України, вважаючи, що партнерський період добігає кінця. Геоісторичні зрушення призвели до того, що Малоросія, розташована по сусідству з колишніми губерніями Речі Посполитої, ставала надійним імперським ар'єргардом, демографічним джерелом для додаткових військових формувань 1812, 1830 та 1856 років. А її трудові ресурси, поєднуючись із військовими завданнями порубіжного кордону, спрямовувалися на колонізацію Новоросії. Малоросійські дворяни відіграли важливу роль в імперській розбудові держави, адже були лояльними, відповідальними, служили і в південноукраїнських, і в правобережних губерніях, та й не тільки в них. Статус Малоросії як військового та економічного резерву імперії набуває постійності, що вносить у відносини центру та “ядрової” етнотериторії нове забарвлення.

Своєрідність геополітичного, поліетнічного і соціокультурного факторів Півдня, що відійшов до Росії внаслідок перемоги у війні з Туреччиною наприкінці XVIII ст., потреба його колонізації зумовили запровадження децентралізованої форми врядування. У складі Катеринославської, Херсонської, Таврійської губернії та Бессарабської області нове генерал-губернаторство покликане було створити надійний захисний пояс імперії. Південний регіон відіграв важливу оборонну функцію як прикордонна територія. А також виконував роль санітарного стримувача, бо саме через південь проникали й поширювалися епідемії інфекційних хвороб. Він ставав сировинною базою для російської промисловості й ринком збуту через морські порти її товарів, й набув статусу “вільної економічної зони”, що дозволяло активізувати залучення міст-портів до міжнародної торгівлі, перетворивши їх на морські ворота для збуту, перш за все, збіжжя.

Далеко не останню роль відіграла воєнна стратегія, оскільки тут багатьма укріпленими пунктами донедавна володіла Османська імперія – давній і непоступливий ворог Росії. Етнічна строкатість міграційного та корінного населення, серед якого переважали неелітні соціальні групи, як і нерозвиненість потенційної опозиції (певний виняток становило молдавське дворянство та кримські татари), зумовили своєрідність етнополітичної ситуації на півдні, яка регулювалась і стимулювалась на генерал-губернаторському рівні влади. Одержавлення і русифікація відбувались з незначним використанням силових методів. Місцевий господарський потенціал набагато переважав російську виробничу традицію, без чого імперія не могла б не лише освоїти південь, а й перетворити його на стабільну прикордонну територію. Адміністративна інтеграція тут цілеспрямовано та вправно поєднувалась з культурною русифікацією.

Генерал-губернаторів Півдня наділяли значною самостійністю в торгово-господарській сфері, що надавало можливість швидкими темпами, завдяки гнучкій пільговій політиці стосовно зовнішніх і внутрішніх іммігрантів, освоїти край. Геополітичний фактор сприяв також тому, що південні генерал-губернатори більше ніж інші переймалися дипломатичними та протиепідемічними заходами. Обопільне, деякою мірою партнерське зацікавлення держави й місцевих мешканців створило на півдні унікальну ситуацію, коли якнайтісніше переплелися інтереси російського монарха та його підданих. Імперія отримала в цьому регіоні урок господарської кмітливості та підприємливості, набула унікального досвіду державної взаємодії і конструктивного етнічного співробітництва, однак не змогла до кінця ним скористатися і не закріпила досягнутих успіхів.

Реформи, які у внутрішній частині імперії дали імпульс соціально-економічному розвитку, привели тут до позбавлення місцевого населення привілеїв і вводили край у загальноросійський політичний та правовий простір, внаслідок чого була поставлена під сумнів доцільність існування генерал-губернаторства.

Київське генерал-губернаторство у складі однойменної, Волинської та Подільської губерній утворене на українських територіях найпізніше – у

1830-х роках XIX ст. Еліта його, що формувалась на традиціях станової монархії Речі Посполитої, брала участь у польських повстаннях, тож знайти компроміс із нею вдалося не відразу. І оскільки схилити регіональну сполонізовану шляхту до колаборації було важко, то київським генерал-губернаторам найдовше довелося виконувати військово-політичну функцію. Шляхом інтенсивної заміни місцевих поміщиків російськими, а шляхетського самоврядування – російськими установами вони прагнули усунути шляхту від панування на анексованих землях. Ревізування більш складної, ніж у Росії, соціальної структури методами, наближеними до військових, дозування станових прав і привілеїв – аж до переведення частини шляхти у стан платників податків та запровадження для неї рекрутської повинності – було основним завданням перших київських генерал-губернаторів. Приведення в один і той же час, хоча й різними методами, соціальної структури населення Малоросійського і Київського генерал-губернаторства до російського стандарту уподібнює наступальні імперські заходи в цих регіонах.

Щодо права набуття дворянського статусу, то варто зазначити, що опозиція лівобережної шляхти зумовила майже масове внесення її до дворянських родовідних книг (хоча ця компаративна гіпотеза потребує підкріплення науковими статистичними обчисленнями). Реінкорпорація правобережної шляхти призвела до переведення її в армію платників податків та постачальників рекрутів російській армії. Таким чином, колишню шляхту прирівняли до селян-одnodворців, що сприймалося нею надто болісно й драматично, адже вона не знала такої інституції як “община”.

Основний конфлікт між польськими поміщиками й російською адміністрацією щодо права на землеволодіння зумовило зосередження в руках останньої перерозподільної та контролюючої функції за всіма формами земленабуття і землеволодіння, тому виразною стала «господарсько-політична» діяльність генерал-губернаторів. Здійснюване ними управління набуло найрізноманітнішого спрямування: від законодавчого забезпечення продажу земельних наділів російським дворянам до створення інноваційних управлінських моделей, зокрема у практиці підпорядкування та організації діяльності поліцейських органів¹⁰, і поширення їхнього досвіду на всю імперію.

Дискримінація та деполонізація дворянства уповільнювала поширення на регіон ліберальних реформ 1860-1870-х рр., а нездатність розпізнати назріваючі національні проблеми призвела до загострення соціального протистояння навколо двох соціоетнічних коаліцій: поляки, євреї – росіяни, українці. Соціально-економічна конкуренція в землеволодінні сприяла переміщенню польської ініціативи в промисловість та

¹⁰ См. подробнее: *Анучин Е.* Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с «Учреждения о губерниях» 1775 г. до последнего времени. – СПб., 1872; *Самойленко Е.* Киевская городская полиция в середине XIX- начале XX вв. – К., 2000.

банківську справу. Скромні наслідки русифікації змусили генерал-губернаторів дотримуватися проселянської політики, передбачливо підтримувати спільника серед корінного етносу – одновірне, хай і кріпосне, селянство та місцеву інтелігенцію, яка перебирала на себе представництво національних інтересів, орієнтуючись також на селянство, що зберігало традиції етнічної української культури. Цим і пояснюється довготривале перебування українофілів в імперській орбіті.

Компроміс із польською елітою, досягнутий на початку ХХ ст., був досить крихким, адже був зумовлений необхідністю ліквідації небезпечних соціальних спалахів під час подій 1905-1907 рр.

Для подолання спротиву місцевої еліти в арсеналі генерал-губернаторів перебувала й церква, яка контролювалась і направлялась ними для потреб імперії. Крім того, вони широко вдавались до напрацювання та застосування імперських ідеологій, що також вирізняло київських генерал-губернаторів з-поміж інших.

Вдаючись до заходів репресивного характеру, Російська імперія найдовше з усіх регіонів утримувала Правобережну Україну у своєму складі без виборчої системи місцевої влади, запровадивши тут фактично наближений до колоніального тип управління.

Якщо спробувати побудувати ієрархію генерал-губернаторств, то на першому, найближчому до центру місці, буде Малоросійське, за ним йтиме Новоросійське і Бессарабське і з великим проміжком від них можна назвати Київське.

Аналіз інституції генерал-губернаторської влади на українських територіях дає змогу відмовитися від простих історіографічних стереотипів і візій, за якими Російська імперія трималася лише на репресіях та насиллі. Бачимо, що не варто ігнорувати й інші методи та практики, які вказують – державні можливості були набагато різноманітнішими й складнішими, а форми утримання народів в імперській орбіті – мозаїчнішими: практичними, продуктивними, гнучкими та обережними, хоча й вони, засновані на імперській моделі, не витримали випробування часом. Гнучкість інтеграційному процесові надавали сановники, які перебували безпосередньо на місцях, в оточенні місцевих еліт, що сприяло оперативному реагуванню на будь-які соціальні явища та виклики імперії. Масштабність повноважень з поєднанням найвищої регіональної цивільної та військової влад сприяли тому, що генерал-губернатори миттєво реагували на будь-які соціальні зміни та протистояння еліт, які могли бути небезпечними для імперії й зокрема загрожувати сепаратистськими рухами її цілісності. Наближеність до монарха ставала запорукою того, що найвищі начальники країв, отримуючи від імператора політичні повноваження, могли допустити тактичні прорахунки, але в стратегічних завданнях – навряд чи, бо вони були незмінними – зберегти імперію будь-якою ціною. У тому числі й адаптацією соціоетнічних особливостей при формуванні імперського простору, трансформацією адміністративної структури й динамічним конструюванням взаємного співробітництва в управлінні Російською імперією.

Окреслення функціонального багажу генерал-губернаторської форми врядування підводить до з'ясування ще однієї характерної наукової проблеми, яку актуалізував Кімітака Мацузато¹¹. Суть її полягає у пошуку принципів, на яких здійснювалася розбудова Російської імперії. Внаслідок багатоаспектного аналізу генерал-губернаторств другої половини XIX та початку XX ст. він підходить до висновку про домінування територіального, а не етнічно-федерального підходів. З цією точкою зору можна було б і погодитися, якби не зважати на призначення тих територіальних реформ, після яких генерал-губернаторства збільшували свої географічні масштаби, змінювали власні центри перебування та вносили нові об'єднуючі ідеї для імперії. Йдеться про те, що скоріше за все, етнічний принцип все ж таки був домінуючим і поєднувався з адміністративно-територіальним та набирал політичного вмотивування. Більш інтегрована, а значить русифікована губернія вводилася до складу генерал-губернаторства з тим, щоб використовувати її ступінь інтеграції як ефективний зразок для всього генерал-губернаторства. Управління, правова, а також податкова та рекрутська системи починали уніфікуватися до відповідної змодельованої російської структури.

Такою губернією для Малоросійського генерал-губернаторства була Харківська, колишня Слобідсько-Українська губернія, яка внаслідок пограничного розташування на оборонній лінії проти кримських татар колонізувалася російськими військовими переселенцями. В результаті асиміляторського ефекту військової справи ступінь інтегрованості цієї губернії був вищим за губернії з етнічним українським населенням. Для Новоросійського генерал-губернаторства – Катеринославська та частково Херсонська, які були зразком для Таврійської губернії з кримськотатарським населенням та Бессарабської області з румунізованою та молдавською елітами.

А для Київського генерал-губернаторства з найвпливовішою польською елітою такою ставала власне Київська губернія, адже Київ перебував у складі Росії з 1667 р., часу його передачі Річчю Посполитою Росії за приєднання для боротьби з Османською імперією до Священного союзу. Спроби переглянути кордони Волинської губернії для зменшення її «польськості» під час січневого повстання 1863 р.¹², «додаючи» повіти Полтавської, Чернігівської і Херсонської губерній, не були реалізовані лише через її унікальне ландшафтне положення у складі Київського генерал-губернаторства.

¹¹Мацузато К. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей / Ред. И Герасимов, С. Глебов А. Каплуновский и др. – Казань, 2004. – С. 427-458.

¹²Шандра В. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії // Проблеми історії України 19- початку 20 ст. – К., 2006. – Вип. 12. – С. 21.